

پاکستانی پنجابی فلمی موسیقی وچ وزیر افضل دا کردار

Role of Wazir Afzal in the music of Pakistani Punjabi movies

Javeria Tabassum

PhD Research Scholar (Punjabi)

Institute of Punjabi & Cultural Studies, Punjab University, Lahore

wajeewaj1745@gmail.com

Dr. Saadat Ali Saqib

Professor of Punjabi

Institute of Punjabi & Cultural Studies, Punjab University, Lahore

saadat.saqib@gmail.com

Abstract:

Music is an art form that expresses ideas and emotions through rhythm, melody and harmony. Music can make people of all ages happy, energetic, and alert. The role of musicians is unavoidable in Pakistani Punjabi Films. The great musician Wazir Afzal was deeply rooted in people's culture and was intimately familiar with the diverse music landscapes from Patiala to Jhang and from Jammu to Bahawalpur. Simplicity and emotion delicacy of nuance marked his music which never failed to enthrall and uplift the people. He made his debut as a Sarod player in Karachi but soon moved to Lahore and started playing another musical instrument; Mandolin. This research article, will present definition of music, life and career of Wazir Afzal alongwith the list of Punjabi Films hits. His tunes are memorable for centuries in the voices of vivacious singers like Noor Jahan, Masood Rana, Afshan, Naheed Akhtar, Shoukat Ali, Mehdi Hassan and many more.

Keywords:

Rhythm, Melody, Harmony, Landscapes, Nuance, Enthrall, Sarod, Mandolin, Vivacious

انسانی تاریخ دے مڈھ توں ہی موسیقی دے وجود دی دس پیندی اے۔ موسیقی فن دی اوہ شاخ اے جیہدے وچ آواز تے خاموشی نوں ویلے دے نال نال ترتیب دتا جاندا اے۔ موسیقی دی تاریخ بوہت پرانی تے ہیئت دے لحاظ نال پوری دنیا وچ ون سونی اے۔ موسیقی دا مڈھ قدیم ترین تہذیبیاں وچ ہون والے معاشرتی اکٹھ، تقریباں تے عبادت گاہواں وچ ملدا اے۔

قدیم مصر، یونان تے روم وچ موسیقی دی باقاعدہ ورتوں کیتی جاندی سی۔ ایہتھے موسیقی دے ساز تے اڈواڈ نظریات وی بنائے گئے۔ مسیحی برادری دے گرجا گھراں وچ عبادت کرن ویلے دی موسیقی دی ورتوں قدیم دور توں جدید دور تیکر ملدی اے۔ نشاۃ ثانیہ ویلے موسیقی دے آزادانہ اظہار تے نویاں تکنیکیاں نوں متعارف کروایا گیا۔ ایہدے نال موسیقی وچ شدت تے دلکشی پیدا ہوئی۔ کلاسیکی دور نوں موسیقی دا سنہرا دور آکھیا جاندا اے۔ تے رومانوی دور دی موسیقی وچ جذبات تے ذاتی خیالات دا ہڑھ وکھالی دیندا اے۔ موسیقی دی تعریف کردیاں لکھیا گیا اے:

1۔ ”موسیقی ایک فن ہے جو سُرور کو ترتیب دے کر دلکش آواز پیدا کرتا ہے اور جو سننے والے کے لیے مسرت کا باعث بنتا ہے۔“ (۱)

روح تحقیق، جلد ۳، شمارہ ۲، مسلسل شمارہ ۸، اپریل۔ جون ۲۰۲۵ء

2۔ ”موسیقی فن کی ایک شکل ہے جس میں آواز اور خاموشی کو وقت میں ایسے ترتیب دیا جاتا ہے کہ اُس سے نرپیدا ہوتے ہیں۔“ (۲)

3. An art form of organized sound, expressed through elements like rhythm, melody, and harmony, that serves purpose such as emotional expression, beauty, cultural significance and communication. (3)

آزادی توں مگروں پہلی پاکستانی پنجابی فلم ”پھیرے“ جمعرات ۲۸ جولائی ۱۹۴۹ء نوں عید الفطر والے دن پیلس سینما لاہور توں ریلیز ہوئی۔ ایہ فلم لگاتار چھ مہینے چلی تے پاکستان دی پہلی سلور جوبلی فلم قرار دتی گئی۔ ایس فلم نوں پہلی نعمانی تے پہلی سپر ہٹ فلم منیا جاندا اے۔ ایس فلم دے موسیقار بابا جی اے چشتی تے بابا عالم سیاہ پوش سن۔ گلوکاراں وچ منور سلطانہ تے عنایت حسین بھٹی دے ناں ملدے نیں۔

ایس فلم توں پاکستانی پنجابی موسیقاراں دا سفر شروع ہويا جیہڑا اڄ تیکر جاری اے۔ ایس فلمی پنجابی گیتاں دے پندھ وچ اک وڈا سیر پٹیا (انڈیا) وچ جنم والے مہان موسیقار ”وزیر افضل“ دا وی اے۔ وزیر افضل دا اصل ناں وزیر علی اے۔ وزیر علی اپنے ماں پیو، نور نیگم تے ملک محمد دا تیجا پتر سی۔ وزیر افضل ہوری کُل ست بھین بھرا سن۔ وزیر علی (وزیر افضل) ۰۴ جون ۱۹۳۴ء نوں پٹیاہ وچ جمے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر سعادت لکھدے نیں:

”ملک محمد کی شادی ۱۹۲۰ء میں ان کے ماموں کی بیٹی نور نیگم سے ہوئی۔ اُن کے ہاں تین بیٹے اور چا بیٹیاں ہوئیں۔ بیٹیوں کے نام بالترتیب مراتب علی، اقبال علی اور وزیر علی (وزیر افضل) ہیں۔ وزیر علی ۰۴ جون ۱۹۳۴ء کو پٹیاہ میں پیدا ہوئے۔“ (۴)

وزیر افضل نے مڈھلی تعلیم سٹی ہائی سکول محلہ شیر انوالہ امرتسر توں حاصل کیتی۔ تے چار جماعتاں پاس کیتیاں فیر پٹیاہ دے سکول توں ستویں جماعت پاس کیتی تے پٹیاہ ریاست دے حکمران راجہ بھبھندر سنگھ دی وجا توں گورکھی دی سکھی ۱۹۴۸ء وچ کراچی شہر دے انٹیلی جنس سکول نے میوزک شروع کیتا تے وزیر افضل اپنے ۲ سنگیاں نال اوتھے اڑ گئے۔ تے فیر ریڈیو پاکستان کراچی اڑ گئے۔ تے اوتھوں اپنے فنی سفر دا آغاز بطور سرود نواز دے کیتا۔ فیر سرود چھڈ کے مینڈولین ورگ موسیقی دا آلہ وجانا شروع کیتا۔

وزیر افضل ناں دی کہانی وی بڑی عجیب اے۔ روزنامہ جنگ دے نمائندے سرفراز فرید نیہاش دے مطابق وزیر علی تے محمد افضل آپس وچ چاچا بھتیجا سن۔ تے دوہاں نے اکٹھیاں پاکستانی پنجابی فلمی موسیقی وچ اپنا فنی سفر شروع کیتا سی۔ محمد افضل بھر جوانی وچ فوت ہو گیا۔ اوہنے اپنے چاچے نال مل کے بوہت سارے گانیاں دی دُھناں بنایاں سن۔ پر جھیتی فوت ہون دی وجا توں اپنے چاچے توں ہمیش لئی نکھر گیا۔ پر وزیر علی نے ساری عمر اپنا ناں وزیر افضل ہی لکھیا اے۔

وزیر افضل دا خواجہ خورشید انور نال وی خاص تعلق سی۔ جیہدے بارے سرفراز فرید نیہاش نے لکھیا اے:

”وزیر وہ واحد خوش نصیب موسیقار ہیں جنہیں باقاعدہ خواجہ خورشید انور کے شاگرد ہونے کا شرف حاصل ہوا۔ وہ باقاعدہ موسیقار بننے کے باوجود بھی خواجہ صاحب کے سازندے رہے۔“ (۵)

وزیر افضل نے ریڈیو پاکستان کراچی، ریڈیو پاکستان لاہور تے پی ٹی وی لاہور لئی ڈھیر کم کیتا۔ فیر اُردو تے پنجابی فلماں دی موسیقی دی ترتیب دین لگ پئے۔ فلم ”چاچا خواہ مخواہ“ ۱۹۶۳ء توں فلم بگڑو ۱۹۸۷ء تیکر ۱۹۷۹ء پنجابی گیتاں دی موسیقی ترتیب دتی۔ ایہناں فلماں دی گنتی ۲۸ سی۔ فیر ۱۹۸۷ء توں بعد ۳ ہور پنجابی فلماں لئی موسیقی دی ترتیب دتی تے انج کُل ۲۰۹ گانیاں دی موسیقی دتی۔ وزیر افضل دی دتی موسیقی وچ سبھ توں ودھ ملکہ ترنم میڈم نور جہاں نے گایا اے۔

جنہاں فلماں وچ وزیر افضل نے موسیقی دتی اے اونہاں وچ چاچا خواہ مخواہ (۱۹۶۳ء)، دل دا جانی (۱۹۶۷ء)، اک سی ماں (۱۹۶۸ء)، جہاں جج نال (۱۹۶۸ء)، دو ٹیاراں (۱۹۶۸ء)، ڈھول جانی (۱۹۶۸ء)، سوہنا (۱۹۶۸ء)، مراد بلوچ (۱۹۶۸ء)، مہندی (۱۹۶۸ء)، بھانیاں دی جوڑی (۱۹۶۸ء)، سو دن چور دا (۱۹۶۹ء)، پردیسی (۱۹۷۰ء)، یار مستانے (۱۹۷۴ء)، دھن جگرا ماں دا (۱۹۷۴ء)، گاما بی اے (۱۹۷۶ء)، ٹیکس (۱۹۷۸ء)، جشن (۱۹۷۸ء)، لکھا (۱۹۷۸ء)، بٹ بہادر (۱۹۷۹ء)، غیر حاضر (۱۹۷۹ء)، وقت دا بادشاہ (۱۹۷۹ء)، برکت مچھیا (۱۹۸۰ء)، سرعام (۱۹۸۰ء)، حراست (۱۹۸۰ء)، شرط (۱۹۸۱ء)، اندھیر نگری (۱۹۸۴ء)، جگاور (۱۹۸۵ء) تے بگڑو (۱۹۸۷ء) ورگیاں فلماں شامل نیں۔ وزیر افضل نے پاکستانی پنجابی فلماں نوں ۲۰۰ دے نیڑے گیتاں دی موسیقی ترتیب لا کے دتی۔ اونہاں گیتاں وچوں جیہڑے سبھ توں مشہور تے زبان زدِ عام رہے اونہاں وچ ”ایہتھے وگدے نیں راوی تے چنھاں بلیا“ فلم چاچا خواہ مخواہ وچ شامل سی۔ ایہ گانا حزین قادری نے لکھیا تے ایہدے گلوکار منیر حسین تے عنایت حسین بھٹی ہوری سن۔ فیر فلم ”دل دا جانی“ دا مشہور زمانہ تے ہمیشہ ہمیشہ لئی امر ہون والا گانا ”دل دا جانی، سہیو نی میرے دل دا جانی“ وی حزین قادری نے لکھیا۔ ایس گانے نوں میڈم نور جہاں نے گایا تے موسیقی وزیر افضل نے ترتیب دتی۔

”وے میں چوری چوری تیرے نال“ ورگا مشہور زمانہ گیت وی حزین قادری نے فلم جہاں جج نال لئی ۱۹۶۸ء وچ لکھیا جنہوں میڈم نور جہاں نے گایا۔ ایہدی دھن وی وزیر افضل ہوراں نے بنائی۔ فل ڈھول جانی (۱۹۶۸ء) دے گانے ”مینوں ونگاں چڑھا دے نالے بندے“ نوں منظور جھلا نے لکھیا۔ میڈم نور جہاں نے گایا تے وزیر افضل نے ایہدی دھن بنائی۔ ”دل نہ توڑیں پردیس دا۔۔۔ کیہ لُ لینا ای رچ ویکھن دا“ ورگے گیت دی سدھراں بھری دھن وی وزیر افضل نے فلم سوہنا لئی ۱۹۶۸ء وچ بنائی۔ ایہ گیت حزین قادری نے لکھیا تے گایا میڈم نور جہاں نیں۔

احمد راہی دا لکھیا گیت ”ماہی پھڑ لئی پیار نال بانہہ“ دی سُرلی دھن وی وزیر افضل نے ۱۹۶۸ء وچ فلم ”مراد بلوچ“ لئی بنائی۔ ایہ گیت وی میڈم نور جہاں نے گایا۔ وزیر افضل نے دکھاں بھری دھن بناون دا تجربہ وی کیتا۔ ایس تجربے نوں سامعین تے ناظرین نے فلم ”مہندی“ دے گانے ”دکھ لہاں تے نہ آوے“ دی صورت ۱۹۶۸ء نوں سنیا تے ویکھیا۔ ایہ شہنشاہ غزل مہدی حسن نے گایا سی۔ جد کہ ایس دے لکھاری خواجہ پرویز ہوری سن۔

سن ۱۹۷۴ء وچ بن والی فلم ”دھن جگرا ماں دا“ دے سارے گانیاں دی موسیقی وزیر افضل نے بنائی۔ ایس فلم وچ ناہید اخترورگی گایکا کولوں کی عمر وچ اک دکھ بھریا گیت ”میرے ہنجو سک نہیں سکدے“ گوانا وی وزیر افضل دا کمال سی۔ ایس گانے دی دھن وچ دکھ دی کیفیت نوں موسیقی دے آلات نال دکھایا گیا اے۔ ۱۹۷۶ء وچ فلم ”گاما بی اے“ لئی وزیر افضل نے خواجہ پرویز ہوراں دا لکھیا فلمی گیت ”آج کل دیاں کڑیاں توں توبہ توبہ“ دو گانے دے طور تے موسیقار ناہید اختر تے مسعود رانا دی آواز وچ ایہ دو گانا تیار کیتا گیا۔ ایس گانے دی طرز تے موسیقی اوس ویلے دی پوپ دھن سی۔

وزیر افضل ورگے پنجابی موسیقار نے لوک فنکاراں لئی وی دھن بنائی تے ۱۹۷۸ء وچ بن والی فلم ”لکھا“ لئی شوکت علی ورگے لوک فنکار کولوں ایس فلم دا ٹائٹل گیت گویا۔ ایس گیت دے بول ”پیار دی دولت ونڈن یارو لکھا دوروں آیا اے“ نیں۔ ایہدے شاعر اختر کاشمیری سن۔ تے موسیقی وزیر افضل نے ترتیب دتی سی۔ فیر

روح تحقیق، جلد ۳، شمارہ ۲، مسلسل شمارہ ۸، اپریل۔ جون ۲۰۲۵ء
ایسے فلم وچ ریشماں ورگی بلبل پنجاب کولوں تنویر نقوی دا لکھیا گیت ”وے ساڈے آسے پاسے پندیاں پیار پھہاراں“ درگا گیت گویا سی۔

وزیر افضل دیاں پنجابی فلمی موسیقی لئی خدمات نوں اُردو تے پنجابی اخباراں توں اڈ انگریزی اخباراں نے وی بھرویں مانتا دتی اے۔ اونہاں دی حیاتی تے فن بارے من کھجیوں لیکھ لکھے گئے نیں۔ شوبز دیاں خبراں توں اڈ اونہاں دے جنم دیہاڑ تے پورا پورا کالم یا آرٹیکل وی چھاپیا گیا اے۔ جیویں پاکستان دے مشہور انگریزی روزنامے ڈان نے لکھیا اے کہ:

Film songs in Punjabi and Urdu composed by him became highly popular as they were as melodious as easy to croon. But his simplicity could be deceptive. He would fondly talk of Noshad Sahib's Letter of appreciation he received after the maestro heard his tune Ja ajj ton mein teri sung by Noor Jahan.(6)

وزیر افضل نے پنجابی فلماں لئی موسیقی دین دا پندھ کامیابی نال جاری رکھیا۔ اپنے ایس فنی سفر وچ موسیقار نے اپنے محب وطن ہون دا وی ثبوت دتا۔ ۱۹۸۰ء نوں بن والی پنجابی فلم ”برکت مچھیا“ وچ وارث لدھیانوی دا لکھیا ہویا ملی نغمہ ”ظالمو ساڈے دیس دے اُتے“ دی موسیقی بنائی تے یہ نغمہ شوکت علی نے گایا۔ وزیر افضل ہوراں فلماں توں اڈ ریڈیو پاکستان لاہور تے پاکستان ٹیلی ویژن لئی وی کئی گیت ترتیب دتے۔ مسرت نذیر دا گایا ہویا سُپر ہٹ گانا ”میرالونگ گواچہ“ دی دھن وی وزیر افضل ہوراں نے بنائی سی۔

موسیقی رومانی جذبیاں دی عکاس وی ہندی اے تے شعبہ موسیقی نال جڑے لوک جذبات نال بھرے ہون دے نال نال رومانی وی ہندے نیں۔ اونہاں دی روح دا میلان رومانی ہونا کوئی اچھے والی بات نیں۔ اوہ لطیف طبیعت پاروں رومانوی گیت تخلیق دیندے نیں۔ ایہو جی لطافت سانوں شاعراں توں بعد وزیر افضل ورگے موسیقار کول وی ملدی اے۔ اونہاں دیاں بنایاں ہوئیاں ۸۰ فیصد دُھنیاں رومانی نیں۔ فلم شرط (۱۹۸۱ء) وچ نور جہاں نے اک رومانوی گیت ”جان میری جان تیرے پیار توں قربان“ گایا ایس گیت دی دُھن وی وزیر افضل نے تیار کیتی سی۔

وزیر افضل نے کئی ایہو جے گانے وی تخلیق کیتے نیں جنہاں دی دُھن عجیب لے وچ رچائی گئی سی۔ پر اوہ عجیب ہون دے باوجود وی ہمیشہ ہمیشہ لئی امر ہو گئے۔ اک گانا میڈم نور جہاں نے ایہو جیا وی گایا اے جنہوں سُن کے انج محسوس ہندا اے کہ جیویں مہاراجہ اندر دی کسے نجی محفل وچ گایا گیا ہووے۔ ایس گانے دی دُھن پریاں دے لگاتار رقص دا جھولا پاندی اے۔ جیویں:

وے توں قرار میرا پیار میرے جانیا!! میں تینوں ایویں تے نہیں کول پئی بلانیاں (۷)

وزیر افضل ورگے پنجابی فلمی موسیقار نے پنجابی گانیاں وچ موسیقی دے پکے راگ ورتے۔ راگ تے راگنیاں دا سُر تے لے وچ استعمال وزیر افضل نے ایڈاکمال کیتا کہ دنیائے موسیقی دے وڈے وڈے بُرج حیران رہ گئے۔ ۱۹۶۷ء وچ بنی پنجابی فلم ”دل دا جانی“ دے سارے گیت وزیر افضل ہوراں دی موسیقی وچ تیار ہوئے۔ ایس فلم دا مشہور ترین گیت ”سہیونی میرے دل دا جانی“ راگ بھیرویں وچ ترتیب دتا گیا۔ ایہدی لے قہر وا ٹھیکہ وچ بلپت دے ہلکے ہلکے بولاں نال رچائی گئی سی۔ ایس گیت دے سُر تے لے پنجاب دی اٹھار ٹیار دے رنج ہون والے محبوب لئی کولے جذبیاں دی من پریت عکاسی اے۔

وزیر افضل نے راگ بہاگ تے کلیان نوں رلا کے ۱۹۶۸ء وچ بن والی فلم ”دو ٹیاراں“ دے گیت ”دل چیر کلیجوں پار گنیاں“ نوں بنایا۔ فیر ۱۹۶۸ء وچ فلم ”سوہنا سجن“ لئی راگ ماند ورت کے گیت ”ماہنوں کیتا پیار

تیرے نال“ بنایا۔ وزیر افضل نے فلم مہندی لئی مہدی حسن ورگے اُردو بولن والے گویے کولوں پنجابی گیت ”دُکھ لباں تے نہ آوے“ راگ بہاگ تے بہاگڑا وچ گوا دتا۔

وزیر افضل نے فلم ”جُماں جُج نال“ وچ میڈم نور جہاں کولوں مشہور زمانہ گیت ”کہندے نے نیناں“ راگ درباری وچ گوا کہ ہمیشہ ہمیشہ لئی امر کر دتا۔ فیر وزیر افضل نے پاکستانی پنجابی فلم ”یار مستانے“ لئی اک ہور شاہکار گیت دتا تے سُر اں دی دیوی نور جہاں کولوں راگ ایمن وچ گوا یا۔ گیت دے بول نیں ”جارج توں میں تیری، توں میرا“۔ ایہ گیت حزیں قادری ہوراں لکھیا سی۔ ایہدے بارے اُستاد دلیپے خاں دے پوتے نے آکھیا سی؛ ”ایمن راگ میں اس گیت کی دُھن اتنی مسحور کن اور شوخ و چنچل ہے کہ اُستاد دلیپے خاں کے پوتے نے بتایا کہ ان کے والد کہا کرتے تھے کہ ایسی طرز صرف وہی شخص بنا سکتا ہے جس نے کم از کم سو سال تک ایمن کو گانے کی مشق کی ہوئی ہو۔“ (۸)

وزیر افضل نے پاکستانی پنجابی فلمی موسیقی نوں نذیر بیگم، منیر حسین، عنایت حسین بھٹی، مالا، افشاں، ناہید اختر، آئرن پروین، نسیم بیگم، مسعود رانا، احمد رُشدی، فضل حسین، شوکت علی، امداد، اقبال، رونا لیلیٰ، منور ظریف، رنگیلا، عذرا روحی، حامد علی بیلا، ممتاز، ثمر اقبال، زاہدہ پروین، ریشماں، تصور خانم، مہناز، ترنم ناز، مسرت نذیر، فریدہ خانم، مہدی حسن تے ملکہ ترنم نور جہاں درگیاں آوازاں راہیں موسیقی دے اودہ اودہ راگ، راگنیاں، سُر تے لے بخشے نیں جیہڑے ہمیشہ ہمیش لئی امر ہو گئے نیں۔ ایس حوالے نال شعیب احمد لکھدے نیں؛

”وزیر افضل کے زیادہ تر گانے ملکہ ترنم نور جہاں نے گائے جنہوں نے ان کی ترتیب دی گئی ۱۰۴ دُھنوں پر گانے گائے۔“ (۹)

وزیر افضل ایڈا وڈا پنجابی فلمی موسیقار اے کہ جنہاں دیاں بنایاں ہویاں دُھنناں نوں عوام نے ہر گلی کوچے وچ سُنیا، گایا یا گنگنایا اے۔ تے خاص لوکاں نے پیر پیر تے موسیقی دی کسوٹی تے اپہناں دُھنناں نوں کھرا پایا اے۔ وزیر افضل دا پنجابی فلمی موسیقی وچ اک اُچا مقام اے۔ اوہناں دے فن دے اعتراف وچ حکومت پاکستان ولوں اوہناں نوں ۱۴ اگست ۲۰۱۰ء نوں صدر راتی تمغہ برائے حسن کارکردگی (پرائیڈ آف پرفارمنس) دتا گیا۔ وزیر افضل ورگے موسیقار دے پاکستانی پنجابی فلمی موسیقی وچ کردار نوں اکرم شیخ ہوری انج بیان کردے نیں:

”وزیر افضل دی تخلیقی جھولی تاں بہت سارے گیتاں نال بھری ہوئی اے۔ ہر گیت اک مانک موتی ہے جیہڑا روح دی پٹی وچوں نکلیا ہے۔ کیہنوں سلاہیے تے کیہنوں پرے رکھیے۔ سچا لفظ مردا ہے نہ سچی رچنا۔ اوہدی روح ہمیشہ بولدی رہندی اے۔“ (۱۰)

پاکستانی پنجابی فلمی موسیقی وچ یاد رکھن جوگ کردار ادا کرن والا وزیر افضل ۸۷ سالہ حیاتی گزارن توں بعد مورخہ ۰۷ ستمبر ۲۰۲۱ء نوں شیخ زید ہسپتال لہور وچ انتقال کر گیا۔ علامہ اقبال ٹاؤن دی مسجد خراسان وچ جنازہ پڑھایا گیا تے فیر علامہ اقبال ٹاؤن قبرستان وچ دفنایا گیا۔

حوالے

- (1) <http://www.google.com/search>
- (2) <http://www.ur.m.wikipedia.org>
- (۳) ایلیکس روز، *The Rest is Noise*، یونائیٹڈ اسٹیٹس، اکتوبر ۲۰۰۷ء۔
- (۴) ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، فنِ موسیقی اور وزیر افضل، (فیصل آباد: صوفی عنایت پبلی کیشنز، ۲۰۲۱ء)، ۲۴، ۲۵۔
- (۵) سرفراز فرید نیہاش، ”فن و فنکار“، روزنامہ جنگ، لاہور، ۲۶ نومبر، ۲۰۱۹ء۔
- (۶) مشتاق صوفی، "Punjab Notes: Wazir Afzal: His earthly music sounds ethereal"، روزنامہ ڈان، لاہور، ۱۳ ستمبر ۲۰۲۱ء۔
- (۷) ڈاکٹر نوید شہزاد، پنجابی فلمی گیتاں دی فہرست، (لاہور: پنجاب یونیورسٹی، ۲۰۰۵ء)، ۱: ۷۹۔
- (۸) ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، فنِ موسیقی اور وزیر افضل، ۹۰۔
- (9) <http://www.dawnnews.tv/news/1167932>
- (۱۰) اکرم شیخ، ”گھنڈ مکھڑے توں لاه او یار“، فنِ موسیقی اور وزیر افضل، (فیصل آباد: صوفی عنایت پبلی کیشنز، ۲۰۲۱ء)، ۲۱۔

References

- 1- <http://www.google.com/search>
- 2- <http://www.ur.m.wikipedia.org>
- 3- Alex Rose, "The Rest is Noise", US, Oct 2007.
- 4- Dr. Saadat Ali Saqib, *Fan-e-Moseeqi Aur Wazir Afzal*, (Faisalabad: Sufi Inayat Publications, 2021), p.24, 25.
- 5- Sarfaraz Fareed Nehash, "Fun-o-Fankar", *Daily Jang*, (Lahore, 26 November, 2019).
- 6- Mushtaq Soofi, Punjab Notes: Wazir Afzal: His earthly music sounds ethereal, *Daily Dawn*, (Lahore, 21 September, 2021).
- 7- Dr. Naveed Shahzad, *Punjabi Filmi Geetan Di Fihrist*, (Lahore: Punjab University, 2005), v1, p.179.
- 8- Dr. Saadat Ali Saqib, *Fan-e-Moseeqi Aur Wazir Afzal*, (Faisalabad: Sufi Inayat Publications, 2021), p. 90
- 9- <http://www.dawnnews.tv/news/1167932>
- 10- Akram Sheikh, "Ghund Mukhrai Toun Lah O Yaar", "Fan-e-Moseeqi Aur Wazir Afzal", (Faisalabad: Sufi Inayat Publications, 2021), p.21

